

Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων

Πεδίον Άρεως, 38334 Βόλος

<http://www.ldsa.gr> demolab@uth.gr (+30) 24210.74432-33

**Μια ψύχραιμη ματιά για τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα:
συμπεράσματα και προβληματισμοί από τις εργασίες του Συνεδρίου
«Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης»**

Χρήστος Μπαγκαβός*

Το συνέδριο «Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης» (Κομοτηνή, 6-8 Οκτωβρίου 2017), που διοργανώθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, αποτέλεσε μια ευκαιρία ανάδειξης των δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα υπό το πρίσμα μιας αυστηρής επιστημονικής προσέγγισης των συντελούμενων αλλαγών αλλά και ενός προβληματισμού όσον αφορά την σύνδεσή τους με τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές στην χώρα μας. Αν και η πλειονότητα των εργασιών που παρουσιάστηκαν αφορούσαν στην πρόσφατη περίοδο της οικονομικής κρίσης, αναπόφευκτα αναδείχθηκαν ζητήματα που συνδέονται με αναμενόμενες δημογραφικές μεταβολές οι οποίες θα επέλθουν στο άμεσο ή το πιο μακρινό μέλλον. Στο πλαίσιο των εργασιών του συνεδρίου αυτού, ο βαθμός σύνδεσης των δημογραφικών εξελίξεων με την πρόσφατη οικονομική κρίση αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα σημαντικό αντικείμενο συζήτησης.

Από τα τρία βασικά δημογραφικά φαινόμενα (γονιμότητα, θνησιμότητα και μετανάστευση), η διεθνής μετανάστευση είναι ίσως το φαινόμενο το οποίο συναρτάται στενότερα με την οικονομική κρίση. Ειδικότερα, η επίδραση της κρίσης στις ροές από και προς τη Ελλάδα είναι σημαντική καθώς την τελευταία δεκαετία αυξήθηκαν σημαντικά οι έξοδοι ενώ ταυτόχρονα μειώθηκαν οι εισοδοι, επηρεάζοντας έτσι εν μέρει και την σύνθεση του πληθυσμού της χώρας μας (την κατανομή του σε γηγενείς και αλλοδαπούς). Είναι χαρακτηριστικό ότι λαμβάνοντας υπόψη την διαφορά μεταξύ των μεταναστευτικών εισροών και εκροών (καθαρή μετανάστευση), η συνολική διεθνής γεωγραφική κινητικότητα (από και προς την Ελλάδα) από το 2000 μέχρι σήμερα, αφορά περίπου 3 στα 1.000 άτομα. Όμως, ενώ η καθαρή μετανάστευση ήταν θετική πριν την κρίση, στην συνέχεια έγινε αρνητική, αφού σε κάθε 1.000 άτομα του πληθυσμού περίπου 8 έφυγαν και 5 εισήλθαν. Αναμφίβολα, οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες οδήγησαν στην πρόσφατη ένταση των εξόδων, εξόδων που δεν αφορούν αποκλειστικά τον γηγενή πληθυσμό υψηλού μορφωτικού επιπέδου προς το εξωτερικό (αφαιμάξη εγκεφάλων). Γενικά, θα ήταν λάθος να ταυτιστεί η μεταναστευτική εκροή με τους γηγενείς και η μεταναστευτική εισροή με τους αλλοδαπούς, αφού την περίοδο της κρίσης εκτιμάται ότι σε κάθε 10 αλλοδαπούς που εισήλθαν στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν 8 γηγενείς που επίσης εισήλθαν στη χώρα μας και για κάθε 10 γηγενείς που έφυγαν από αυτήν αντιστοιχούσαν 9 αλλοδαποί που έκαναν το ίδιο. Έτσι η (αρνητική) καθαρή μετανάστευση της περιόδου της κρίσης οφείλεται κατά 60% στην κινητικότητα των γηγενών και κατά 40% σε αυτή των αλλοδαπών.

Αντίθετα, όπως προέκυψε και από τις σχετικές εισηγήσεις, οι επιπτώσεις της κρίσης στη γονιμότητα και την θνησιμότητα είναι λιγότερο εμφανείς, καθώς από δημογραφική σκοπιά, η χρονική περίοδος αναφοράς είναι σχετικά περιορισμένη. Ταυτόχρονα, υπάρχει και μια εγγενής δυσκολία στην ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων των δύο φαινομένων, από την άποψη ότι οι παράγοντες αυτοί μπορεί να είναι αντικειμενικοί αλλά και «υποκειμενικοί».

* Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, e-mail: christosbagavos@gmail.com

Στην περίπτωση της γονιμότητας, η κρίση συνδυάστηκε γενικότερα με μια παύση στην πρότερη αυξητική τάση η οποία είχε καταγραφεί τόσο την Ελλάδα όσο και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες από το 2000 και μετά, αυξητική τάση που οφειλόταν στην αναπλήρωση των γεννήσεων που είχαν «αποφευχθεί» πριν το 2000. Ειδικότερα στη χώρα μας η περίοδος των δυσμενών οικονομικών συνθηκών συνέπεσε αφενός μεν με την μείωση του αριθμού των γεννήσεων και την πτώση της μέσης ετήσιας γονιμότητας, αφετέρου δε με την αύξηση της ηλικίας στην απόκτηση των παιδιών (και ειδικότερα στην απόκτηση του πρώτου παιδιού), μια αύξηση που ξεκίνησε πολύ πριν από την εκδήλωση της κρίσης (από το 1980). Έτσι, τα τελευταία χρόνια οι γεννήσεις στην Ελλάδα είναι λιγότερες από 95.000, σε ένα επίπεδο το οποίο δεν είχε παρατηρηθεί ποτέ άλλοτε μεταπολεμικά.

Η μείωση επομένως του Συγχρονικού Δείκτη Γονιμότητας (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας κατ' έτος) οφείλεται στην μείωση της γονιμότητας στις ηλικίες κάτω των 30 ετών, μια μείωσή που δεν αντισταθμίσθηκε από την αύξησή της στις ηλικίες των 30 ετών και άνω. Πάντως, όπως επισημάνθηκε κατά τη διάρκεια του συνεδρίου, την περίοδο της κρίσης, η μείωση στις πιο μικρές ηλικίες συνδέεται με μια τάση «αναβολής» των γεννήσεων (της αύξησης δηλ. της ηλικίας που οι γυναίκες κάνουν τα παιδιά τους), γεννήσεις οι οποίες μετατίθενται προς τις μεγαλύτερες ηλικίες (και επομένως για τα επόμενα χρόνια).

Οι τάσεις αυτές εκτός του ότι προκάλεσαν την μείωση του μέσου κατ' έτος αριθμού παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας μετά το 2010 (ο δείκτης κυμαίνεται γύρω από τα 1,35 παιδιά/γυναίκα) πιθανόν να οδηγήσουν και στην περαιτέρω μείωση της γονιμότητας των γυναικών που βρίσκονται στις πλέον αναπαραγωγικές ηλικίες την τρέχουσα δεκαετία (στις γυναίκες δηλ. που γεννήθηκαν την δεκαετία του 1980) και κατ' επέκταση και σε μια τελική μείωση της γονιμότητας των γενεών αυτών.

Έτσι, ένα επιπλέον σημείο ενδιαφέροντος το οποίο αναδείχθηκε από τις εργασίες του συνεδρίου, είναι ότι η σύνδεση της οικονομικής κρίσης με την συρρίκνωση της γονιμότητας, αν και φαντάζει λογική, προσκρούει σε ορισμένες ασαφείς και, ως ένα βαθμό, αντιφατικές ενδείξεις. Είναι έτσι πιθανό ότι η κρίση επηρεάζει περισσότερο την μέση ηλικία στην απόκτηση των παιδιών παρά την τελική γονιμότητα των γενεών. Είναι επίσης πιθανόν η κρίση να μην επηρεάσει τόσο την τελική γονιμότητα των γενεών (τον αριθμό των παιδιών δηλ. που θα φέρουν στον κόσμο οι γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1980) όσο την έντασή της ανά τάξη έλευσης των γεννήσεων (πρώτη, δεύτερη κοκ...). Είναι τέλος πιθανόν η κρίση να διευρύνει περισσότερο τις όποιες προϋπάρχουσες διαφοροποιήσεις της γονιμότητας ανάμεσα στις κοινωνικό-οικονομικές ομάδες (με βάση πχ. την κατάσταση απασχόλησης, το μορφωτικό επίπεδο κλπ.) παρά να επηρεάσει σημαντικά την μέση γονιμότητα του συνολικού πληθυσμού. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται η σημασία του διαχωρισμού των όποιων δεικτών αναπαραγωγικής συμπεριφοράς σε αυτούς που αναφέρονται στα δημογραφικά γεγονότα (γεννήσεις) από αυτούς που σχετίζονται με τα δημογραφικά φαινόμενα (γονιμότητα). Από την άποψη αυτή είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά τα ην πρόσφατη μείωση των γεννήσεων, η ετήσια γονιμότητα στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης είναι ελαφρώς υψηλότερη από αυτή που παρατηρήθηκε κατά την περίοδο της οικονομικής ευρωστίας (1995-2005), ενώ αντιθέτως ο αριθμός των γεννήσεων κατά την διάρκεια της κρίσης είναι πολύ χαμηλότερος από αυτόν της δεκαετίας 1995-2005. Αυτό οφείλεται κυρίως στις μεταβολές στο μέγεθος και την κατά ηλικία σύνθεση των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας (15 έως 49 ετών), μεταβολές που οφείλονται στην μείωση του αριθμού των γεννήσεων κατά τη δεκαετία του 1980 (οι γυναίκες που γεννήθηκαν την δεκαετία αυτή είναι αυτές κυρίως που τεκνοποιούν την τρέχουσα δεκαετία).

Στην περίπτωση της θνησιμότητας, η περίοδος της κρίσης φαίνεται ότι δεν μετέβαλλε -προς το παρόν- σημαντικά τόσο την προϋπάρχουσα τάση αύξησης της μέσης διάρκειας ζωής των ανδρών και των γυναικών, όσο και την τάση αύξησης του αριθμού των θανάτων (μια αύξηση που οφείλεται αποκλειστικά στην γήρανση του πληθυσμού της Ελλάδας). Αντίθετα, εάν η θνησιμότητα συνδυαστεί με κάποιες πιο «ποιοτικές» διαστάσεις, όπως για παράδειγμα την κατάσταση υγείας του πληθυσμού, την νοσηρότητα και την ψυχική υγεία, οι επιπτώσεις της κρίσης φαίνεται ότι είναι εμφανείς, ειδικότερα για το τμήμα εκείνο του πληθυσμού που θίχθηκε περισσότερο από την κρίση. Είναι χαρακτηριστικό ότι, προ κρίσης, η αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής συντελούνταν παράλληλα με την αύξηση των ετών υγιούς

επιβίωσης (ένας από τους δείκτες που αποτυπώνει την κατάσταση υγείας του πληθυσμού). Αντίθετα στην περίοδο της κρίσης, παρόλο που το προσδόκιμο επιβίωσης συνεχίζει-αν και με επιβραδυνόμενους ρυθμούς-να αυξάνεται, ο αριθμός των ετών επιβίωσης με καλή υγεία συρρικνώνεται και για τα δύο φύλα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η εξέταση της διαφορικής θνησιμότητας στην Ελλάδα (της θνησιμότητας δηλ. ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο, την υπηκοότητα και τις αιτίες θανάτου ή ακόμη και τον συνδυασμό αυτών).

Οι προαναφερόμενες αλλαγές στα δημογραφικά φαινόμενα οδήγησαν σε σημαντικές μεταβολές και του συνολικού μεγέθους του πληθυσμού, οι οποίες αναδείχθηκαν επαρκώς στην διάρκεια του συνεδρίου. **Η σημαντικότερη ίσως από αυτές είναι ότι ο συνολικός πληθυσμός έχει εισέλθει από το 2011 και μετά σε μια φάση σταθερής μείωσης.** Έτσι, ενώ την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα προστίθενται περίπου 3 άτομα σε κάθε 1.000 άτομα του υπάρχοντος πληθυσμού (σχεδόν αποκλειστικά λόγω του ότι οι εισοδοί στην χώρα μας ήταν περισσότεροι από τις εξόδους), την πιο πρόσφατη περίοδο, για κάθε 1.000 άτομα του πληθυσμού «αφαιρούνται» περίπου 6, τα 2 λόγω του αρνητικού φυσικού ισοζυγίου (περισσότεροι θάνατοι από τις γεννήσεις) και τα υπόλοιπα 4 λόγω της αρνητικής καθαρής μετανάστευσης (υπεροχή των εκρών έναντι των εισροών).

Από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων προβολών του πληθυσμού μας προκύπτει ότι η μείωσή του θα αποτελέσει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των μελλοντικών δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Η αποφυγή μιας τέτοιας εξέλιξης θα απαιτήσει μια συνεχή υπεροχή των μεταναστευτικών εισροών έναντι των μεταναστευτικών εκρών (ένα σταθερά δηλαδή θετικό μεταναστευτικό ισοζύγιο), υπεροχή που θα πρέπει να διευρύνεται στη διάρκεια του χρόνου προκειμένου να αντισταθμίσει την αναμενόμενη και αναπόφευκτη- υπεροχή των θανάτων έναντι των γεννήσεων. Το αρνητικό αυτό φυσικό ισοζύγιο των επόμενων ετών θα προκύψει από δύο διακριτές εξελίξεις: α) την αναπόφευκτη αύξηση του αριθμού των θανάτων, ως συνέπεια της γηράσκουσας ηλικιακής πυραμίδας του πληθυσμού (και όχι τόσο εξαιτίας της ενδεχόμενης αύξησης των πιθανοτήτων θανάτου σε κάποιες ηλικίες), και β) την συρρίκνωση του αριθμού των γυναικών στις ηλικίες 15 έως 49 ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και στην προοπτική μιας αύξησης της μέσης διάρκειας ζωής, ο αριθμός των θανάτων τα επόμενα χρόνια θα αυξάνεται περίπου κατά 0,4-0,5% το χρόνο και συνεπώς, με μια μηδενική μετανάστευση, θα απαιτηθεί μια εξισορρόπηση του αριθμού των θανάτων από τις γεννήσεις (υπενθυμίζουμε ότι οι πρώτοι σήμερα είναι περίπου 28% περισσότεροι από τις γεννήσεις). Απαιτείται δηλαδή μια αύξηση των γεννήσεων αντίστοιχη με αυτή των θανάτων, προκειμένου το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού να παραμείνει διαχρονικά σταθερό. Αυτό όμως θα σήμαινε μια σημαντική αύξηση του αριθμού των γεννήσεων (περίπου κατά 35% μετά από 35 χρόνια), αύξηση που θα πρέπει όμως να προέλθει από έναν αριθμό γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας ο οποίος θα μειώνεται σταθερά (περίπου κατά 30% από σήμερα ως το 2040). Η εξέλιξη αυτή δεν φαντάζει εφικτή αφού θα απαιτούσε τον διπλασιασμό σχεδόν του Δείκτη Γενικής Γονιμότητας (του αριθμού δηλ. των γεννήσεων προς αριθμό γυναικών ηλικίας 15-49 ετών). Ο δείκτης αυτός από 38 γεννήσεις /1.000 γυναίκες που είναι σήμερα θα πρέπει έτσι να ανέλθει σε περίπου 73/1000 γυναίκες το 2040. Απαιτείται επομένως μια πλήρης αντιστροφή της πορείας που ακολουθήσε ο δείκτης αυτός τις τελευταίες δεκαετίες, που, αν επιτευχθεί (γεγονός που φαίνεται ανέφικτο), θα οδηγήσει σε υψηλότερα επίπεδα αναπαραγωγής, επίπεδα που δεν έχουν καταγραφεί ποτέ την μεταπολεμική περίοδο στην χώρα μας. **Συνεπώς, η ανακοπή της τάσης για μείωση του συνολικού μεγέθους του πληθυσμού μας τα επόμενα χρόνια, δεν θα μπορούσε να επέλθει παρά μόνο με μια θετική και αυξανόμενη καθαρή μετανάστευση, εξέλιξη η οποία τουλάχιστον υπό τις παρούσες συνθήκες δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ρεαλιστική.**

Στο συνέδριο παρουσιάσθηκαν επίσης και ανακοινώσεις που επικεντρώθηκαν **στην εξέλιξη της δημογραφικής γήρανσης (την συνεχή αύξηση δηλαδή του ειδικού βάρους των ηλικιωμένων στον συνολικό πληθυσμό), μια τάση μη ανατρέψιμη τις επόμενες δεκαετίες.** Αν και το φαινόμενο έχει πολλαπλές διαστάσεις, τονίσθηκε ιδιαίτερα η αναμενόμενη επιτάχυνση της αύξησης του % των ηλικιωμένων ατόμων στο συνολικό πληθυσμό και η ταυτόχρονη μείωση του αριθμού των ατόμων των παραγωγικών ηλικιών (15 έως 64 ετών) που θα αντιστοιχούν σε έναν ηλικιωμένο (65 ετών και άνω). Επιπρόσθετα, τόσο ο αριθμός όσο και το ποσοστό των πολύ ηλικιωμένων ατόμων (>80 ετών) θα διευρυνθούν σημαντικά (θα έχουμε δηλαδή ταυτόχρονα και μια γήρανση μέσα στην γήρανση), ενώ μια αντίστοιχη μεταβολή, αν και ασθενέστερη, αναμένεται για τα άτομα που θα πλησιάζουν στο τέλος του

εργασιακού τους βίου (55 64 ετών).

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον -και παράλληλα ενθαρρυντικό- στοιχείο που προέκυψε από το προαναφερόμενο συνέδριο ήταν η ποικιλία των θεμάτων αλλά και ο αριθμός και η ποιότητα των εργασιών που παρουσιάστηκαν από νέους επιστήμονες στον τομέα της δημογραφίας. Αντικείμενα όπως η ανάλυση προτύπων κοινωνικού διαχωρισμού σε αστικές περιοχές κατά την περίοδο της κρίσης, η παρουσίαση νέων μοντέλων για την ανάλυση της θνησιμότητας, η σύνδεση των πληθυσμιακών αλλαγών με ζητήματα που σχετίζονται με το φυσικό περιβάλλον, η μελέτη των θεσμικών συμβιώσεων και η επίδραση της κρίσης στους γάμους και τα διαζύγια, οι σημαντικές χωρικές διαφοροποιήσεις των δημογραφικών μεταβολών, η δυναμική και οι προοπτικές των δίγλωσσων ζευγαριών, η μελέτη των δημογραφικών χαρακτηριστικών των ατόμων που προσφεύγουν σε χρήση υπηρεσιών που παρέχονται από νέα δομές όπως τα κοινωνικά ιατρεία, ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών για την ένταξη προσφύγων και μεταναστών, και η ανάδειξη των ζητημάτων που σχετίζονται με τη φτώχεια και τις συνθήκες διαβίωσης, **αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι η εξέταση των δημογραφικών αλλαγών μπορεί να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μελέτης και προβληματισμού σχετικά με τις κοινωνικό-οικονομικές εξελίξεις και μεταβολές στην χώρα μας.**

Το συνέδριο αυτό, στο οποίο έδωσε το «παρών» το σύνολο των δημογράφων της χώρας μας, ανέδειξε ταυτόχρονα την αναγκαιότητα της ενίσχυσης της δημογραφικής παιδείας στις δυο τελευταίες βαθμίδες του εκπαιδευτικού μας συστήματος (δευτεροβάθμια και κυρίως στην τριτοβάθμια εκπαίδευση) ως και της δημογραφικής έρευνας που σταθερά υπό—χρηματοδοτείται. Ανέδειξε τέλος και την ευθύνη της μικρής δημογραφικής κοινότητας της χώρας μας που θα πρέπει να εντείνει τις προσπάθειες για την διάχυση και εκλαϊκευμένη παρουσίαση των ερευνητικών της αποτελεσμάτων, αποτελεσμάτων που ενδιαφέρουν όλους μας, ιδιαίτερα όμως όσους έχουν την ευθύνη διαμόρφωσης πολιτικών σε ευρύ φάσμα πεδίων, καθώς η μεταβλητή «πληθυσμός» δεν είναι πλέον δυνατόν να μην λαμβάνεται υπόψη.

Όλα τα τεύχη διατίθενται στο site μας <http://www.e-demography.gr>

Δημογραφικά Νέα, No 29, (ISSN: 1791-5880)

Περιοδική Έκδοση του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

e-mail: demolab@prd.uth.gr

Υπεύθυνος Σύνταξης: Βύρων Κοτζαμάνης

E-mail: bkotz@prd.uth.gr ΕΔΚΑ, Πεδίον Αρεως, 38334, Βόλος, Τηλ.: (+30) 24210.74432-33 Fax: (+30) 24210.74393